

του Ευαγγελισμού της Θεοτόκου με την ημέρα έναρξης του Αγώνα είναι σαφέστατη.⁴⁶ Η περίπτωση όμως των Τριών Ιεραρχών είναι διαφορετική, με την έννοια ότι δεν πρόκειται για σύνδεση μιας εκκλησιαστικής και μιας νεόκοπης εθνικής εορτής αλλά, στην πραγματικότητα, για μετάλλαξη μιας εκκλησιαστικής σε εκπαιδευτική-εθνική. Εξαιτίας δε της «εκπροσώπησης» τους στο θεσμικό πλαίσιο του Πανεπιστημίου, οι «Τρεις Ιεράρχες» επιτρέπουν την παρακολούθηση της ανάπτυξης του σχετικού λόγου και της τελικής αποκρυστάλλωσής του στο πλαίσιο της κανονικότητας που συγκροτεί μια ετήσια, επίσημη πανεπιστημιακή εορτή.

Ελληνοχριστιανικός πολιτισμός

Ο «ελληνοχριστιανικός πολιτισμός» αποτελεί μια εκδοχή της εθνικής ιδεολογίας, που αρθρώνεται στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα και θρίσκειται στην ακμή της εμβλείας του κατά το μεγαλύτερο μέρος του 20ού αιώνα όταν, όπως προανέφερα, αποκτά το χαρακτήρα καθεστωτικής ιδεολογίας. Το ζήτημα της θρησκείας είχε αποτελέσει καταλυτικό πεδίο ιδεολογικοπολιτικών αλλά και κοινωνικών αντιπαραθέσεων από πολύ νωρίς. Η σχέση της Ορθοδοξίας με το έθνος είναι ένα εξαιρετικά πολύσημο και σύνθετο ζήτημα, που σημάδεψε τις ιδεολογικές και πολιτικές εξελίξεις τόσο πριν όσο και μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους.⁴⁷ Οι περί θρη-

⁴⁶ Βλ. το διάταγμα του Όθωνα στην εφ. Αθηνά, 23 Μαρτίου 1838, αριθμ. φύλλ. 518.

⁴⁷ Η πιο πρόσφατη επεξεργασία του θέματος στο Π. Ματάλας, *Έθνος και Ορθοδοξία. Οι περιπέτειες μιας σχέσης. Από το «ελλαδικόν στο βουλ-*

σκείας όμως συζητήσεις του 18ου και των αρχών του 19ου αιώνα διαφοροποιούνται ποιοτικά από τις αναζητήσεις του «ελληνοχριστιανισμού».

Η «Ορθοδοξία» αποτελεί κατά τον 19ο αιώνα το μεγάλο πεδίο σημάνσεων και αναγνώσεων της ιδιουσυστασίας της εθνικής κοινότητας, κυρίως (αλλά όχι βεβαίως αποκλειστικώς) στη σχέση της με τους «άλλους» στη Δύση και την Ανατολή (Ευρωπαίοι, παπισμός, Βούλγαροι, Σλάβοι, Ρώσοι). Αντιθέτως, ο «ελληνοχριστιανικός πολιτισμός» του 20ού αιώνα προσδιορίζεται κυρίως με σχετικά διαφορετικούς όρους και ανασυνθέτει μείζονες διαδικασίες αλλά και διαμάχες κυρίως στο εσωτερικό της ελληνικής κοινωνίας.

Η εισαγωγή του όρου έχει συνδεθεί κάπως βιαστικά με το όνομα του Σπυρίδωνος Ζαμπέλιου (1813-1881). Παρά το γεγονός ότι ο «ελληνοχριστιανικός πολιτισμός» έγινε πολύ οικείος την περίοδο που ακολούθησε την πρώτη έκδοση των *Δημοτικῶν ἄσματων*, ο όρος δεν αναφέρεται αυτοόσιος στο έργο του Λευκαδίτη λογίου. Είναι γεγονός όμως ότι ο Ζαμπέλιος υπογραμμίζει εμφατικά τη σχέση θρησκείας και εθνικής ταυτότητας, ενώ ο δικός του «χριστιανιζόμενος Ἕλληνισμός» και η «ελληνοχριστιανική ιδέα» εντοπίζονται «περὶ τὰ τέλη τοῦ μεσαιῶνος» και στηρίζονται πάνω στο «μέγα καὶ λαμπρότατον καὶ πάνσοφον οἰκοδόμημα τῆς Τριαδικῆς Θεαρχίας».¹⁸

γερικό στίγμα, Ηράκλειο, ΠΕΚ, 2002. Βλ. επίσης, Ἐλλη Σκοπετίνα, *Το «Πρότυπο Βασιλεῖον» και ἡ Μεγάλη Ἰδέα. Ὁμιε του ἔθνικοῦ προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, Αθήνα, Πολίτευμα, 1988, σ. 119-134.

¹⁸ Σπυρίδων Ζαμπέλιος, *Ἄσματα δημοτικῆς τῆς Ελλάδος εκδοθέντα μετὰ μελέτης ιστορικῆς του μεσαιωνικοῦ ἑλληνισμοῦ*, Κέρκυρα 1852, σ. 122 και 464.

Η πύκνωση αυτής της θεματικής οδηγεί σε έναν σημαντικό αναπροσανατολισμό της επιχειρηματολογίας περί των στοιχείων και της παράδοσης της εθνικής κοινότητας. Ο αναπροσανατολισμός είναι προϊόν πολλαπλών ιδεολογικοπολιτικών και πολιτισμικών διεργασιών: ρομαντικές ιδέες, στροφή στο Μεσαίωνα και τη βυζαντινή περίοδο, ανάγκη ανασύνθεσης ενός εθνικού αφηγήματος πεισματικά προσκολλημένου στην Αρχαιότητα αλλά και σταδιακή ανάσχεση των διαφωτιστικών ιδεών (κυρίως των ριζοσπαστικών εκδοχών τους), σε συνδυασμό με την ενίσχυση του θρησκευτικοπολιτικού λόγου, καθιστούν τον «ελληνοχριστιανισμό» έναν από τους σημαντικότερους αγωγούς προσδιορισμού του παρελθόντος αλλά κυρίως περιχαράκωσης του παρόντος.

Πρόκειται περί ενός «ελληνοχριστιανισμού» που έχει δύο μείζονες φάσεις. Κατά την πρώτη φάση (οι απαρχές της οποίας τοποθετούνται στα μέσα του 19ου αιώνα), εκρήξει μιας παραδοσιακής θρησκευτικότητας που προσλαμβάνει το χαρακτηριστήρα αντίδρασης στις αλλαγές του νεωτερικού κράτους συνυπάρχουν με μια εμφανή ενίσχυση του ηθοποιητικού ρόλου της θρησκείας στην ελληνική κοινωνία. Κατά τη δεύτερη φάση, η οποία αποτελεί ποιοτική μετάλλαξη της πρώτης και μορφοποιείται στις αρχές του 20ού αιώνα, ο «ελληνοχριστιανισμός» αποτελεί τον κύριο φορέα φρονηματιστικού λόγου μέχρι και το τέλος της μετεμφυλιακής περιόδου. Η αναζωογόνηση της εορτής των Τριών Ιεραρχών στο Πανεπιστήμιο μέσα από πρωτοβουλίες όπως αυτές του Παναγιώτη Μπρατσιώτη αποτελούν σημαντική παράμετρο αυτής της φάσης.

Πρέπει να επιστημάνω εδώ ότι οι συζητήσεις περί «Ορθοδοξίας», «θρησκείας», «ελληνοχριστιανισμού» και «ελ-

λhogριστιανικού πολιτισμού» εγγράφονται στις στρατηγικές ανάπτυξης, την κατά καιρούς επιχειρηματολογία και το εννοιολογικό υπόστρωμα του ελληνικού εθνικισμού και προσδιορίζονται καθοριστικά από αλυτρωτικές βλέψεις και επεκτατικές προθέσεις που υπέβαλε η Μεγάλη Ιδέα. Η εθνική ιδεολογία σφραγίστηκε από τις πολλές και διαφορετικές εκδοχές άσκησης της εξωτερικής πολιτικής και προώθησης των εθνικών οραμάτων, κυρίως κατά τον 19ο αιώνα. Οι πολιτικές συνιστώσες επομένως της «ελληνορθοδοξίας» και του «ελληνοχριστιανισμού» έχουν απολήξει σε στρατηγικές προώθησης των εθνικών επιδιώξεων μέσα από την πρόσδεση στη ρωσική, τη γαλλική ή τη βρετανική πολιτική μέχρι τον Κριμαϊκό Πόλεμο αλλά και αμέσως μετά απ' αυτόν.

Πρέπει όμως να υπογραμμισθεί ότι αντίστοιχη βαρύτητα για την ερμηνεία των αποχρώσεων του εθνικού λόγου προσλαμβάνουν οι κοινωνικοπολιτικές διεργασίες εντός των ορίων του ελληνικού κράτους και της κοινωνίας που ανέλαβε να εκπροσωπήσει. Οι τελευταίες αναδεικνύουν σταδιακά τη θρησκεία σε μείζονα ηθικοπολιτικό μηχανισμό και οδηγούν σταθερά σε κυρίαρχες αναγνώσεις της εθνικής παράδοσης, που αποδίδουν πρωτίστως σε αποκλεισμούς συλλογικοτήτων ή και ιδεολογικών σχημάτων με άλλους προσανατολισμούς. Οι αποχρώσεις ενός πολιτικού λόγου με θρησκευτικές αναφορές προσδιορίζονται καταλυτικά από τους μετασχηματισμούς τόσο της εξωτερικής όσο και της εσωτερικής πολιτικής και πρέπει να κατανοούνται ως συνδυασμοί επιχειρημάτων με πολλαπλούς αποδέκτες, κυρίως από τα μέσα του 19ου αιώνα και εής.

Στην πραγματικότητα, η εορτή των Τριών Ιεραρχών

γίνεται εορτή των Τριών Ιεραρχών στη διάρκεια αυτής της περιόδου. Αν αρχικά επαναλαμβάνεται –μονότονα σχεδόν– το «ανέκαθεν» του Διομήδη-Κυριακού, στη συνέχεια προσδίδεται εμφαστικά πλέον στους Τρεις Ιεράρχες η ιδιότητα του «ελληνοχριστιανού».

Οι αναφορές στον ηθροποιητικό ρόλο της θρησκείας είναι διάσπαρτες. Η συγκρότηση του σχήματος «ελληνοχριστιανός» και η εδραίωσή του εμφανίζονται σχετικά αργότερα. Ο Παναγιώτης Παυλίδης προβαίνει στις πρώτες συσχετίσεις το 1875:

Διά τόν Ἕλληνα χριστιανισμό καί ἔθνος, ἐκκλησία καί πολιτεία δέν εἶναι δύο ἀντίθετα στοιχεῖα [...] ἀλλά δύο στοιχεῖα ἐν μεγάλῃ ἁρμονίᾳ καί συναφείᾳ θαβίζοντα καί ἐν καί τῷ αὐτῷ σκοποῦντα τέλος, τήν ἐπί γῆς εὐδαιμονίαν τοῦ ἀνθρώπου, καί τήν ἐν οὐρανοῖς μακαριότητα αὐτοῦ [...].⁴⁹

Η σύνθεση του σχήματος διατυπώνεται σαφώς για πρώτη φορά από τον Κωνσταντίνο Παπαρρηγόπουλο (1815-1891). Όταν, το 1883, η Σύγκλητος αναθέτει την εκφώνηση του λόγου στον Παπαρρηγόπουλο, ο ιστορικός φαίνεται να έχει πλήρη συνείδηση του ρόλου που επιτελεί πλέον το έργο του. Προβληματίζεται προς στιγμήν για το πώς μπορεί να συνδέσει την εορτή των Τριών Ιεραρχών με το μνημόσυνο για τους ευεργέτες του Πανεπιστημίου, που τελείται τη συγκεκριμένη ημέρα, αλλά και με την ιστορία στην οποία έχει αφοσιωθεί. Με την εξαιρετική ικανότητά του στη χρήση

⁴⁹ Π. Παυλίδης, *Λόγος κατ' εντολήν της ακαδημαϊκής Συγκλήτου εκφωνηθείς ἐν τῷ ναῷ τῆς Μητροπόλεως κατά τὴν εορτὴν των Τριῶν Ιεραρχῶν τῆ 30ῆς Ἰανουαρίου 1875*, Αθήναι 1875, σ. 16.

του αφηγηματικού σχήματος της μεταφοράς, ο Παπαρρηγόπουλος ανάγει την ερωτή σε εθνική, διότι «ή τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἱστορία τί ἄλλο εἶναι ἢ μνημόσυον διηκεές τῶν εὐεργετῶν αὐτοῦ;»⁵⁰ Οι ευεργέτες στους οποίους αναφέρεται εδώ ο Παπαρρηγόπουλος και οι οποίοι προσδιορίζουν το χαρακτήρα της ιστορίας του ελληνικού έθνους συνολικά δεν είναι όσοι έκαναν δωρεές ή χορηγίες στο Πανεπιστήμιο αλλά εκείνοι οι άγιοι και Πατέρες της Εκκλησίας που διαφύλαξαν το χαρακτήρα των ελληνικών γραμμάτων καθώς:

[...] ὁ νεώτερος ἑλληνισμός, ταυτίσας τὴν ἑορτὴν τῶν γραμμάτων μετὰ τῆς ἑορτῆς τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, ὧν σήμερον ἐπιτελοῦμεν τὴν μνήμην, ἀπέδειξεν ὅπως οὐκ εὐκρινῆ εἶχε τὴν συνείδησιν τοῦ χαρακτήρος, δι' οὗ ἠθέλησε νὰ περιβάλη τὴν ἔθνην ἡμῶν παιδευσιν. Παιδεία καὶ πίστις, πίστις καὶ παιδεία ὑπῆρξαν οἱ δύο πόλοι, περὶ οὓς ἔδει νὰ περιστρέφηται ἡ πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ ἡμῶν διάπλασις [...].⁵¹

Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον το γεγονός ότι για τον Παπαρρηγόπουλο οι προσδιορισμοί και οι περιχαρακώσεις της εθνικής παράδοσης είναι προϊόντα σχεδόν συνειδητής απόφασης (ή τουλάχιστον συνειδητής στρατηγικής) του ίδιου του «νεώτερου ἑλληνισμοῦ» και δεν έχει κανένα απολύτως πρόβλημα όταν πρόκειται να το διατυπώσει ευθαρώς. Δεν

⁵⁰ Κ. Παπαρρηγόπουλος, «Λόγος τῆς 1ῆς Ἰανουαρίου 1883 ἐπὶ τῆς εορτῆς τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν», στο Β. Δ. Καλλίρω, Συλλογὴ ἐκκλησιαστικῶν λόγων ἐκφωνηθέντων ὑπὸ ἱεραρχῶν καὶ ἱεροκρίτων τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τοῦ ΑΩΣΑ-ΑΩΠΣΤ καὶ ὑπὸ διακεκριμένων σχολαρχῶν καὶ διδασκάλων, τ. Γ', Κωνσταντινούπολις 1886, σ. 14-28 (14).

⁵¹ Στο ἴδιο, σ. 15.

πρόκειται εδώ περί «παλαιών συνθηβίων» και «προγονικών εορτών». Δεν εορτάζονταν οι Τρεις Ιεράρχες «ανέκαθεν» στον δικό του λόγο. Η αναγνώριση από τον Παπαρρηγόπουλο του «νεαρού της εθνικής συνειδήσεως», όπως έχει εύστοχα επιστημανθεί,²¹ η οποία αποτελεί μια ενδιαφέρουσα ιδιαιτερότητα του εθνικού ιστοριογράφου στο σύνολο σχεδόν του έργου του, είναι και εδώ παρούσα. Ο «νεώτερος έλλησμός» (με ό,τι συνεπάγεται ο όρος στην τόσο γενική του εκφορά) αποφασίζει τι θέλει και τι δεν θέλει να ορίζει και να συμβολίζει τον πολιτισμό του. Και η επιλογή του είναι οι Τρεις Ιεράρχες, εκπρόσωποι του «αρμονικού» συνδυασμού ελληνικής και χριστιανικής παιδείας:

[...] *δτε άπερασίσθη νά καθαρισθῆ ἡ ἔθνική ἡμῶν παιδεί-
σις διά τῶν ελλογῶν τῆς πίστεως, ἐν τῷ συνδυασμῷ τούτῳ
ἡ πίστις δέν ἐξεπροσωπήθη διά τοῦ Ἀθανασίου ἀλλά διά τοῦ
Βασιλείου, τοῦ Γρηγορίου καί τοῦ Χρυσοστόμου [...].*²²

Όταν «αποφάσισαν» λοιπόν οι νεότεροι Έλληνες ότι χρειάζονταν τη συμβολική αποτύπωση του πολιτισμού τους, διάλεξαν τους Τρεις Ιεράρχες έναντι του Αθανασίου, Πατέρα επίσης της Εκκλησίας. Κι αυτό γιατί στα χρόνια του αρειανισμού και για να προασπίσει το χριστιανικό δόγμα, ο Αθανάσιος

²¹ Έλλη Σκοπετιά, «Αρχαία, καθυμλούμενη και καθαρεύουσα ελληνική γλώσσα», στο Α.-Φ. Χρυσίδης (επιμ.), *Ιστορία της ελληνικής γλώσσας από τις αρχές έως την ύστερη Αρχαιότητα*, Αθήνα, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών, 2001, σ. 958-962.

²² Κ. Παπαρρηγόπουλος, *Λόγος τη λ' Ιανουαρίου 1883*, ό.π., σ. 24. Η υπογράμμιση δική μου.

[...] κατεξηγήθη άδυσώπητος κατά του έλληνισμού, μή άρκεσθείς ν' άποκηρύξη αυτούς ως είδωλόλατρες, ήλεγξε προσέτι και έχλεύασε πάσαν τήν σοφίαν αυτών. Πρόδηλον άρα ότι ο νεώτερος έλληνισμός προαρούμενος μέν νά συνδυάση τήν παιδείαν μετά τής πίστεως, αλλά πεπειθώς, ότι τό άσφαλέστερον όρημητήριον και τό ισχυρότερον έρεισμα τής πνευματικής ήμών διαπλάσεως έδει ν' αναζητηθή εν τή γλώσση, εν τή διανοία και εν τή μεγαλουργία των προγόνων, δέν ήτο δυνατόν ν' αναδείξη προστάτην αυτής άνδρα σώσαντα μέν τήν Όρθοδοξίαν, εν καιροίς κρίσιμους, σώσαντα όμως αυτήν διά πολέμου άσπόνδου κατά του έτέρου των δύο συστατικών του βίου ήμών στοιχείων [...].⁵⁴

Ο εθνικός ιστορικός προσδιορίζει στο σημείο αυτό την παράδοση και τη συμβολική της στήριξη ως προϊόντα επιλογής και επεξεργασίας του «νεώτερου έλληνισμού». Η καθιέρωση της εκπαιδευτικής εορτής των Τριών Ιεραρχών αποκτά νόημα εντός αυτού του πλαισίου. Πρόκειται για έναν πολιτισμό που «άπερασίσθη» ότι θα προβάλλει την πίστη και τη χριστιανική ιδιοσυστασία σε συνδυασμό πάντα με το κύρος και την αίγλη της Αρχαιότητας.

Ο συνδυασμός που ενσαρκώνεται στον «νεώτερο έλληνισμό» δέν απασχόλησε βέβαια τον Παπαρρηγόπουλο για πρώτη φορά όταν εκλήθη να μιλήσει στην εορτή των Τριών Ιεραρχών στο Πανεπιστήμιο. Ο αγώνας του ιστορικού με τους πολλούς «έλληνισμούς» που συνάντησε ή ανακάλυψε στο διάβα του ιστορικού χρόνου είχε εκκινήσει νωρίτερα και αποτυπώθηκε φυσικά στην *Ιστορία του Έλληνικού Έθνους*. Στην *Ιστορία* του, ο Παπαρρηγόπουλος ασχολείται διά

⁵⁴ Στο ίδιο, σ. 24. Η υπογράμμιση δική μου.

μακρών με το θέμα του «εθνικού» (σ.σ. παγανιστικού) και «χριστιανικού» ελλητισμού, όπως τους ονομάζει, κυρίως μέσα από το έργο των Πατέρων του 4ου αιώνα μ.Χ. Οι «Βασίλειοι», οι «Γρηγόριοι» και οι «Χρυσόστομοι», όπως σημειώνει, αποτελούν τους «εὐγενεστέρους [...] καὶ γησιωτέρους Ἑλληνικοῦ χαρακτῆρας».⁵⁶ Ἄλλωστε, στη δική τους προαίρεση βασίσθηκε ο συνδυασμός «τῆς ἀρχαίας παιδείας, τῶν ἀρχαίων διανοημάτων καὶ φρονημάτων μετὰ τῶν ἀρχῶν, τῶν πεποιθήσεων καὶ τῶν ἐπαγγελιῶν τοῦ νέου δόγματος».⁵⁶ Παρά τις προσπάθειές τους όμως, ο «μεσαιωνικός ελλητισμός» δεν κατόρθωσε να διατηρήσει το δεσμό μεταξύ του «εθνικού» και του «χριστιανικού» ελλητισμού, με αποτέλεσμα να υποστεί «ἠθικὴν καὶ διανοητικὴν ἀλλοίωσιν».⁵⁷ Ο «νεώτερος ελλητισμός» επέπρωτο να αποκαταστήσει τις επιταγές των Πατέρων. Γι' αυτόν το λόγο ἄλλωστε καθιέρωσε την εκπαιδευτικὴ εορτὴ των Τριῶν Ἱεραρχῶν.

Το ερώτημα βέβαια που προκύπτει στο σχῆμα του Παπαρρηγόπουλου και το οποίο θα συζητήσω στα επόμενα κεφάλαια είναι το εξής: ποιος ακριβῶς είναι ο «ελλητισμός» στον οποίο αναφέρονται οι Πατέρες της Ἐκκλησίας; Ποια είναι ἡ σχέση του με το χριστιανισμό ἀλλὰ και με το ελλητικὸ ἔθνος; Και κυρίως με ποια νοήματα επενδύεται κατὰ το μακρὸ ταξίδι του ἀπὸ τον 4ο στον 19ο αἰώνα;

Πάντως, τρία χρόνια μετὰ την ἐκφώνησή του λόγου του Παπαρρηγόπουλου, οι Τρεις Ἱεράρχες δεν είναι ἀπλῶς

⁵⁶ Κωνσταντῖνος Παπαρρηγόπουλος, *Ἱστορία του ἑλληνικοῦ ἔθνους, ἀπὸ των ἀρχαιότατων χρόνων μέχρι των νεωτέρων, χάρην των πολλῶν*, τ. Β', Ἀθήναι, Πάσσαρης, 1865-1877, σ. 684.

⁵⁶ Στο ἴδιο, τ. Γ', σ. 17.

⁵⁷ Στο ἴδιο, σ. 26.

φορείς του ελληνοχριστιανικού πνεύματος αλλά έχουν αποκτήσει σχεδόν ελληνικό διαβατήριο καθώς «Πίστις και Πατήρς ἦσαν τὰ δύο ἱερά αὐτῶν σύμβολα ὑπὲρ τῶν ὁποίων ἐμάχοντο».⁵⁸ Ἦδη το 1898, οἱ συνθήκες ἔχουν ωρμάσει τόσο ὥστε ἐπιτρέπουν στον Νεοκλή Καζάζη νὰ το διακηρύξει εὐθαρσῶς:

Οἱ τρεῖς Ἱεράρχαι εἶνε ἡ ἐκπροσώπησις τῆς ἑλληνικῆς γνώσεως κατὰ τοὺς σκοτεινοὺς τοῦ ἑλληνικοῦ γένους αἰῶνας. Δὲν εἶνε μόνον τῆς Ἐκκλησίας σεμνοὶ καὶ τηραγεῖς ὑποφῆται. Εἶνε ἐπίσης φαεινοὶ τῆς παλαιᾶς σοφίας, συνεχίζοντες τὴν παράδοσιν τῶν αἰώνων, ἣτις καλεῖται ἑλληνικὸς πολιτισμὸς [...]. Εἶνε Χριστιανοί, ἀλλὰ εἶνε καὶ Ἕλληνες.⁵⁹

Με τὴ γνωστή του ἀμφιθυμία γιὰ τὴ σχέση ἑλληνικότητας καὶ χριστιανισμοῦ, ὁ Καζάζης υπογραμμίζει κυρίως τὸ σημεῖο τῆς ἑλληνικότητας. Στὸ δικό του σχῆμα, ὁ ἐλληνοχριστιανισμὸς υπογραμμίζεται καὶ οἱ Τρεῖς Ἱεράρχες δὲν εἶναι «ελληνοχριστιανοὶ» ἀλλὰ βασικά «χριστιανοἕλληνες».⁶⁰ Ἡ ἔστω

⁵⁸ Παναγιώτης Παυλίδης, *Λόγος κατ' ἐντολὴν τῆς ἀκαδημαϊκῆς Συγκλήτου ἐκφωνηθεὶς ἐν τῷ αὐτῷ τῆς Μητροπόλεως ναῷ τῆς 30ῆς Ἰανουαρίου 1886, ἑορτῆ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, τελομένου τοῦ μνημοσύνου ὑπὲρ τῶν εὐαγγελιστῶν καὶ συνδρομητῶν καὶ ὑπὲρ τῶν καθηγητῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Πανεπιστημίου*, Ἀθῆναι 1886, σ. 11.

⁵⁹ Νεοκλῆς Καζάζης, *Περὶ τῆς ἐκπολιτιστικῆς δυνάμεως τῆς ἐπιστήμης λόγος, ἐκφωνηθεὶς ἐν τῇ Μεγάλῃ Αἴθυσῃ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς 30.1.1898*, Ἀθῆναι 1898, σ. 4. Ἡ υπογράμμιση δική μου.

⁶⁰ Τὴ διαχείριση τοῦ αἰτήματος τῆς πολιτιστικῆς συνέχειας καὶ τῆς ἀντιστάσεως τοῦ Ν. Καζάζη ἀπέναντι στον «ελληνοχριστιανισμό», προϊόν τοῦ κλασικιστικοῦ προσανατολισμοῦ του, σκεπτά ὁ Γ. Κόκκινος, *Ὁ πολιτικὸς ἀνορθολογισμὸς ἐπὶ τῆς Ἑλλάδος. Τὸ ἔργο καὶ ἡ σκέψις τοῦ Ν. Καζάζη (1849-1936)*, Ἀθῆναι, Τροχάλια, 1996, κυρίως σ. 71-76.

και έμμεση αντικατάσταση του πρώτου από το δεύτερο συνθετικό είναι η πλέον ριζοσπαστική νοηματική μετατόπιση που επιτρέπει ο θεομοθετημένος επετειακός λόγος στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Σε μια εποχή που η δημοτικιστική κίνηση αναγινώσκει με νέους όρους την ιστορία, κυρίως του Βυζαντίου και της οθωμανικής κυριαρχίας, και επαναφέρει στο προσκήνιο τον όρο «ρωμιάς», η εορτή των Τριών Ιεραρχών παραμένει αμετακίνητος δείκτης της επίσημης προώθησης του «ελληνοχριστιανισμού» έναντι οποιασδήποτε άλλης εκδοχής της εθνικής ιστορίας. Ο «μεσαιωνικός ελληνοισμός» του Παπαρρηγόπουλου έχει ήδη παραχωρήσει τη θέση του στον «χριστιανικό ελληνοισμό» που καλύπτει πλέον τη βυζαντινή περίοδο. Η δημοτικιστική ιστορία της ρωμιοσύνης θα παραμείνει επί μακρόν χωρίς θεσμική ένταξη.⁴¹

Μερικά χρόνια αργότερα, ο ίδιος ομιλητής δεν θα επικεντρωθεί απλώς στην ελληνοχριστιανική ιδιότητα των Τριών Ιεραρχών. Το επιχείρημα θα διευρυνθεί προς την κατεύθυνση της ταύτισης της ιστορίας της εθνικής κοινότητας με αυτήν της Εκκλησίας ήδη από την εποχή του σχίσματος των Εκκλησιών:

Τό εκκλησιαστικόν σχίσμα έφερε κατ' έπιδραση θρησκευτικόν χαρακτήρα, αλλά κατ' ουσίαν ήτο πολιτικόν, εθνικόν [...].
'Η ιστορία της Έκκλησίας κατά τούς χρόνους τούτους δέν είνε ιστορία δογματική, θεολογική, άλλ' ιστορία πραγματι-

⁴¹ Σημειώνω ενδεικτικά εδώ την πρώτη έκδοση του έργου του Α. Βεβαλιώτη, *Ιστορία της Ρωμιοσύνης*, Αθήνα 1901. Για μια συζήτηση περί «ρωμιάων» και «ρωμιών» στο πλαίσιο της βυζαντινής και νεοελληνικής ιστορίας, βλ. Π. Γουναρίτης, *Γένος Ρωμιάων: βυζαντινές και νεοελληνικές ερμηνείες*, Αθήνα, Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, 1996.

κή, άναρρωτική, εἰς ἕν μόνον ἀποδέπουσα, εἰς τήν ἀνάστασιν καί τήν παλιγγενεσίαν τοῦ ἑλληνικοῦ γένους.⁶²

Και στο σημείο αυτό, η ιστορία της Εκκλησίας (δηλαδή του Πατριαρχείου της Κωνσταντινουπόλεως) ελληνοποιείται από τον Καζάζη, καθώς στη δική του ερμηνεία ο ελλητισμός κατέχει πρωτεύουσα θέση. Η περίπτωση του Καζάζη δεν είναι φυσικά η μοναδική του είδους αλλά αναλύεται εδώ καθώς με ενδιαφέρει ειδικά η περίπτωση του Πανεπιστημίου Αθηνών. Στο σχήμα του «ελληνοχριστιανικού πολιτισμού», υπήρξαν όμως και άλλες φωνές που τάχθηκαν υπέρ της προτεραιότητας του «ελλητισμού» έναντι του «χριστιανισμού» (με ηχηρότερη ενδεχομένως αυτή του Ίωνα Δραγούμη στις αρχές του 20ού αιώνα). Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει πάντως η σκέψη του Απόστολου Μακράκη (1831-1905), καθώς συνδυάστηκε με ανεπτυγμένη δραστηριότητα στα εκπαιδευτικά και πολιτικά πράγματα. Στην απόπειρά του να καθιερώσει εαυτόν ως φορέα ενός νέου εθνικού χριστιανικού λόγου, ο Μακράκης ανέπτυξε στο έργο του ένα είδος αντιπατερικής προδληματικής, η οποία άσκησε κριτική στις επιφυλάξεις των Πατέρων της Εκκλησίας έναντι του αρχαιοελληνικού στοχασμού, ενώ παράλληλα πρόβαλε ένα νέο εκπαιδευτικό σύστημα βασισμένο στο συνδυασμό της νοησαρχικής ελληνικής φιλοσοφίας με τη χριστιανική θεολογία. Η απόπειρά του συνιστούσε σε μεγάλο βαθμό διαδικασία υπέρβασης του δίπολου «διαφωτιστική ερμηνεία του αρχαιοελληνικού λόγου» και «χριστιανική αντίληψη του ελλητισμού». Προκάλεσε τη σθεναρή αντίδραση των εκκλητι-

⁶² Νεοκλής Καζάζης, *Η ελληνική Εκκλησία και η εθνική αναγέννησις. Λόγος εις την εορτήν των Τριών Ιεραρχών*, Αθήναι 1903, σ. 9 και 16.

σιαστικών και θεολογικών κύκλων, που δειδαν στο έργο του ακόμα μια επίφοβη ερμηνεία-δοξασία βασισμένη στην «απορρόφηση» του χριστιανισμού από τον ελληνισμό.⁶³

Οι μεταπλάσεις και οι πολυστημίες των εννοιών είναι σύνηθες φαινόμενο στις διαδικασίες συγκρότησης των συμβολικών συστημάτων. Ένα στοιχείο όμως αξίζει να επισημανθεί: η μεταφορική και συνεκδοχική χρήση του σώματος των Τριών Ιεραρχών αναδεικνύει την πανεπιστημιακή εορτή σε κατεξοχήν εκδήλωση θεσμοθετημένης αναγνώρισης του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού. Η συνεκδοχή δεν λειτουργεί μόνο αφαιρετικά· δεν πρόκειται δηλαδή για αναγωγή της ιδιουσυστάσας αυτού του πολιτισμού σε μια μειώτερη οντότητα αλλά στην ουσία για προσωποποίησή του. Οι Τρεις Ιεράρχες συγκροτούν μ' αυτό τον τρόπο τεκμήριο της ύλης και της υλοότητας της ελληνοχριστιανισμένης και προβάλλονται ως ζωντανές αποδείξεις μιας πραγματικότητας που χάνεται στο βάθος του χρόνου, ενώ παράλληλα παραμένει άμεση και χειροπιαστή. Η τέλεση του μνημοσύνου για τους ευεργέτες του Πανεπιστημίου λαμβάνει δεύτερη θέση σε μια κατάσταση που ερμηνεύεται και σηματοδοτείται μόνιμα ως ένδειξη, υπενθύμιση και υπογράμμιση των κυρίαρχων στοιχείων της εθνικής παράδοσης: ελληνισμός και χριστιανισμός. Στις αρχές του 20ού αιώνα, η συγκεκριμένη ερμηνευτική προσέγγιση έχει λάβει το χαρακτήρα απαραβίαστης αλήθειας:

⁶³ Οι συγκεκριμένες θέσεις του Μακράκη αναπτύσσονται κυρίως στο έργο του *Νέον εκπαιδευτικόν σύστημα κατά την προαιώνιον βουλήν του θεού «Ποίησωμεν άνθρωπον κατ' εικόνα ημετέραν και καθ' ομοίωσιν»*. Γραμματομάθεια-λεξιμάθεια και λογομάθεια και φιλοσοφικοί λόγοι δύο περί της σχέσεως της παιδείας και της πολιτείας, τ. 3, Αθήναι 1876, 1878, 1882.

Ἐν τῇ Ἑλληνικῇ Ὀρθοδοξίᾳ καὶ τῇ Ἑλληνικῇ παιδείᾳ καὶ γλώσσῃ, ἅτινα πᾶς Ἕλληγν ὀφείλει νά τιμᾷ καὶ θεραπείῃ ἐργεῖται καὶ ἀπροσμάχητος διατηρεῖται ἡ ἐνότης ἀπαξιάς τῆς Ἑλληνικῆς φυλῆς. Τὸ μέγα τοῦτον ἐργον ὀφείλεται ἰδίᾳ εἰς τοὺς Τρεῖς Ἱεράρχας. Ἐν αὐτοῖς ὁ ἀρχαῖος Ἑλληνισμὸς καὶ ὁ Χριστιανισμὸς συνητήθησαν, τὴν χεῖρα ἔδωκαν καὶ κατεπλήθυναν. Ὁ Ἑλληνισμὸς ἐσώθη ἐν τῷ Χριστιανισμῷ καὶ ὁ Χριστιανισμὸς διεδόθη, διετυπώθη καὶ ἐδοξάσθη ἐν τῷ Ἑλληνισμῷ [...].⁶⁴

Ἄν οἱ συνδέσεις μεταξύ «ελληνισμοῦ» καὶ «χριστιανισμοῦ» ἔχουν πια ἀποκρυσταλλωθεῖ με ἀπόλυτη σαφήνεια, δὲν ἀπομένει παρά νὰ οριστοῦν καὶ γεωγραφικῶς, δοθεῖσθαι τῆς εὐκαιρίας. Το 1919, ὅταν τὸ ὄνειρο τῆς Ἑλλάδας τῶν πέντε θαλασσῶν καὶ τῶν δύο ἠπείρων φάνηκε πρὸς στιγμὴν νὰ ἀγγίζει τὰ ὅρια τοῦ ἐπικυτοῦ, ὁ Χρυσόστομος Παπαδόπουλος (1868-1938), μετέπειτα ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν, ἀνέτρεξε στὴν καππαδοκικὴ καταγωγὴ δύο ἐκ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν προκειμένου νὰ τεκμηριώσῃ τὴν ἐλληνικότητα τῆς Μικρᾶς Ἀσίας:

[...] ἐν τῇ Ἀσιατικῇ Ἑλλάδι, ἰδίως κατὰ τὴν νέαν αὐτὴν περίοδον τῆς ἐλληνικῆς καὶ τῆς παγκοσμίου ἱστορίας, ὁ Χριστιανισμὸς ἀνεξωγήνησε τὰς δυνάμεις τοῦ ἐλληνισμοῦ, προκαλέσας νέαν ἐξάνθησιν τῆς ἐλληνικῆς ζωῆς [...].⁶⁵

⁶⁴ Ι. Ε. Μεσολογγιάς, *Λόγος εἰς τὴν εορτὴν τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν*, Ἀθήναι 1906, σ. 18-9.

⁶⁵ Χρυσόστομος Παπαδόπουλος, *Ἡ Μικρὰ Ἀσία ὡς κοιτὴ τοῦ χριστιανικοῦ ἐλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Λόγος εἰς τὸ μνημόσυνον τῶν ἀφῆτων, ἐκρηγεῖται καὶ καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου, ἐκφωνηθεὶς ἐν τῷ ναῷ τῆς Μητροπόλεως τῆς 30ῆς Ἰανουαρίου 1919*, ἐντολὴ τῆς Συγκλήτου, Ἀθήναι 1919, σ. 14.

Η συμβολική σημασία της καταγωγής των «Ελλήνων» Πατέρων από τη Μικρά Ασία και ιδιαίτερα την Καππαδοκία επρόκειτο να υπογραμμισθεί εκ νέου λίγα χρόνια μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή στο πλαίσιο του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών. Σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε στο Κέντρο, όπως είναι γνωστό, ο Ουεστάβιος Μερλιέ (1897-1976), ο οποίος σπούδασε ελληνική γλώσσα και γραμματολογία κοντά στον ελληνοιστή Ουμβέρτο Περνώ (1870-1946) και εκπόνησε τη διατριβή του για την Καινή Διαθήκη. Η σχέση του με την ελληνική γλώσσα εδραιώθηκε μέσα από τη μελέτη των Ευαγγελίων.⁶⁶ Μετά την ίδρυση του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών το 1930, ο Μερλιέ προώθησε εντονότερα τη μελέτη της ελληνικής γραμματείας σε συσχέτισμό με τη χριστιανική σκέψη, ενώ η ανάδειξη της ιστορίας των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων της Μικράς Ασίας αποτέλεσε πρωτεύοντα στόχο του Κέντρου. Στην επέτειο των πενήντα χρόνων από τη Μικρασιατική Καταστροφή, ο Μερλιέ αξιολόγησε συνολικά τη δραστηριότητα του Κέντρου και προσδιόρισε ως μείζονος σημασίας την ανάδειξη της θρησκευτικότητας των Ελλήνων της Μικρασίας και ιδιαίτερος της Καππαδοκίας, «σύμφωνα με τό παράδειγμα των Καππαδοκικών Πατέρων της Έκκλησίας, Αγίου Βασιλείου, Αγίου Γρηγορίου του Ναζιανζηνού και Αγίου Γρηγορίου Νύσσης».⁶⁷ Σε αυτό το πλαίσιο της σύνδεσης του ελληνό-

⁶⁶ Ι. Πετροπούλου, «Από τους δρόμους των τραγουδιών στους δρόμους των Ελλήνων», *εφ. Καθημερινή*, «Αφιέρωμα: Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών», 2 Ιουνίου 2002, σ. 3-7.

⁶⁷ Octavie Merlier, *Octave Merlier, un grand français, un ami de Grèce*, Παρίσι, Société d'Édition des Belles Lettres, 1983, *επιστ.* 6.6.1972, σ. 662-3. Ο Μερλιέ αναφέρεται στους Καππαδόκες Πατέρες και όχι στους

φωνου μικρασιατικού παρελθόντος με τη χριστιανική θρησκεία, η εορτή των Τριών Ιεραρχών απέκτησε βαρύνουσα σημασία. Όταν το 1950, κατόπιν πρωτοβουλίας του Ροζέ Μιλλιέξ, τιμήθηκε η εικοσιπενταετής δραστηριότητα του Οκτάβιου Μερλιέ στο Γαλλικό Ινστιτούτο Αθηνών, η εκδήλωση πραγματοποιήθηκε κατά την 30ή Ιανουαρίου.⁵⁸ Συνδέθηκε με την εορτή των Τριών Ιεραρχών, η οποία αποτελεί επίσημη αργία του Κέντρου και αποτυπώνει τις συνδέσεις ελληνικότητας και ορθόδοξης χριστιανιστής που προώθησε επί μακρόν το ερευνητικό και εκδοτικό πρόγραμμά του.

Ανέφερα στην αρχή αυτής της ενότητας τις ποιοτικές διαφορές μεταξύ των λόγων περί «ελληνορθοδοξίας» και περί «ελληνοχριστιανικού πολιτισμού», επιστημαίνοντας το γεγονός ότι ο μεν πρώτος προσδιόριζε κυρίως τις σχέσεις του έθνους με τους «άλλους» ενώ ο δεύτερος κινήθηκε κατά μείζονα λόγο προς την κατεύθυνση αξιολογικών κρίσεων στο εσωτερικό της ελληνικής κοινωνίας. Παρά το γεγονός ότι πρόκειται για μια διάκριση εργαλειακά χρήσιμη και σχετικά ασφαλώς προσδιορισμένη στις αδρές χρονολογικές της αναφορές, οι λόγοι στην εορτή των Τριών Ιεραρχών δείχνουν πόσο δύσκολο είναι να διαχωριστούν αυτά τα δύο πεδία με απόλυτη σαφήνεια. Αυτό συμβαίνει επειδή διαχειρίζονται μια κοινή σε πολλές περιπτώσεις ομάδα εννοιών, αντιλήψεων και ερμηνευτικών σχημάτων αλλά και επειδή το περιεχόμενό τους χαρακτηρίζεται τόσο από ρευστότητα όσο και

Τρεις Ιεράρχες. Η σύγχυση που περιβάλλει τα δύο αγιολογικά σχήματα και το ποιος άγιος περιλήφθη τελικώς στην τριανδρία των Τριών Ιεραρχών θα με απασχολήσουν παρακάτω.

⁵⁸ Βλ. τις προφωνήσεις του εορτασμού στο Octavie Merlier, ό.π., σ. 334-5.

από πολυσημία, καθώς μεταποπίζονται μόνιμος μέσα στο πλαίσιο των πολιτικών εξελίξεων και μετασχηματισμών. Η άρθρωση της σχετικής επιχειρηματολογίας ανταποκρίνεται κάθε φορά στη δυναμική της πολιτικής και κοινωνικής συγκυρίας αλλά αντλεί από μια παλαιά δεξαμενή εννοιών οι οποίες αναπροσαρμόζονται.

Οι αλλαγές όμως προσδιορίζουν τα πράγματα, όχι μόνο οι συνέχειες. Στη δεκαετία του 1930, οι ελληνοχριστιανοί Τρεις Ιεράρχες του Παναγιώτη Μπρατσιώτη αναδεικνύονται σε διαχειριστές του κοινωνικού προβλήματος και σε φορείς αναγνώρισης και νομοποίησης της ιδιοκτησίας και του πλούτου. Από τον 19ο έως τον 20ό αιώνα, το σχήμα του «ελληνοχριστιανικού πολιτισμού» έχει υποστεί τόσες μεταλλάξεις, ώστε αποτελεί πλέον ένα άλλο μόρφωμα με άλλες συνδηλώσεις, άλλες χρήσεις και άλλες λειτουργίες.

Επιστήμη και θρησκεία

Στην κανονικότητα μιας ετήσιας εορτής δεν υπάρχουν μόνο τα επαναλαμβανόμενα νοητικά σχήματα. Αντιθέτως, η λειτουργία της εγγράφης του νοήματος που εμπεριέχεται σε κάθε εορταστικό γεγονός συνυπάρχει με την εκάστοτε προσαρμογή του σε συγκυριακές ιδιομορφίες, που το χρωματίζουν ανάλογα. Η διαδικασία της προσαρμογής άλλωστε επιτρέπει την εμπέδωση της αυταξίας του και διαμορφώνει τις συνθήκες για τη νομιμοποίηση του αρχικού πυρήνα των ιδεών, των αντιλήψεων και των νοημάτων που εμπεριέχει.

Η πορεία της «επικαιροποίησης» της εορτής των Τριών Ιεραρχών έχει ουσιαστική σημασία για την κατανόηση του